

**ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦੇ
ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ**

**Baldev Singh de Novel 'Panjwan Sahibzada' de
Parmukh Sarokaar**

Gagandeep Kaur Sandhu

M.A. Student

Reg. No. 11302240

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ ਦੇ
ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ
ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਇਕ

ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਫੈਕਲਟੀ ਆਫ਼ ਬਿਜਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

2015

ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਗਗਨਦੀਪ ਕੌਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ "ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ" ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਗਗਨਦੀਪ ਕੌਰ ਸੰਧੂ

ਰਜਿ. ਨੰਬਰ- 11302240

ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥਣ ਗਗਨਦੀਪ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਨੇ "ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ" ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਲਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ:

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ,

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼,

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ	v-viii
ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ	1-27
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ	
ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ	28-36
ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ	
ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ	37-57
ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਪੱਖ	
ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ	58-72
ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ-ਪੱਖ	
ਸਾਰ	73-78
ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	79-80

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਹਿਤ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ 'ਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਅਜਿਹਾ ਅਨੋਖਾ ਅਮਲ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਪਸਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। 'ਸਾਹਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'Literature' ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਬਹੁਪਰਤੀ, ਬਹੁਅਰਥੀ ਤੇ ਬਹੁਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਅਮਲ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਕਲਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਕੀਤੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਲੱਖਣ, ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰੇ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਚੇਤੰਨ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਮੀਖਿਆ, ਆਲੋਚਨਾ, ਸਮਾਲੋਚਨਾ, ਵਿਵੇਚਨਾ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਆਦਿ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਿਟਿਸਿਜ਼ਮ (Criticism) ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਨ ਆਨੰਦ ਅਵਸਥਾ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗਲਪ ਵਿਧਾ ਵਿਚਲੇ ਨਾਵਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਲਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ, ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣਾ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਆਦਿ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਆਦਿ ਲਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਯੋਜਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ “**ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ**” ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ’ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਸ਼ਕ, ਕਲਾਤਮਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ’ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੀ ਗਾਲਪਨਿਕ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਾਮਕਰਣ ਕਿੱਥੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ? ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਭਾਰਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ

ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ “**ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ**” ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸਫਲ ਲੇਖਕ ਬਣਿਆ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ “**ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਪੱਖ**” ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਪੱਖ ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਵਰਗ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ’ਚੋਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ, ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਦਿ ’ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ “**ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ-ਪੱਖ**” ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹਵਾਲਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਨਾਵਲ ਸਿਰਜਣ ਸਮੇਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬਣਤਰ ਤੇ ਬੁਣਤਰ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਉਦੇਸ਼, ਵਾਤਾਵਰਨ, ਸਿਰਲੇਖ, ਪਲਾਟ ਆਦਿ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਆਖਰੀ

ਅਧਿਆਇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ।

ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸਾਰੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਾਰ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਚੜਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰ ਤੱਤ

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ, ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਅਨੰਨਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼੍ਰੋਤ। ਖੋਜ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਲੀ ਰੂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ (ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਹਿੰਮਤ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਦਲੇਰੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ ਬਣਿਆ, ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ ਜੈਤਾ) ਦੀ, ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ

ਮੇਰੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ’ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਸਫਰਨਾਮਾ ਆਦਿ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸੀਮਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਐਮ. ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਨਾਵਲ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਉਦੇਸ਼

ਹਰ ਕੰਮ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੇਪਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਕੁਝ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਚਿ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ।
2. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ।
3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ।
4. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ।
5. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਦਰਸਾਉਣਾ।

ਖੋਜ-ਵਿਧੀ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਤਰਕਵਾਦੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਾਂਗੀ। ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਦੇ ਆਸਰੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਅਗਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ:-

ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ ਵੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।

ਨਿਗਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ:-

ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖੋਜਾਰਥੀ/ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਖੋਜ ਤੋਂ ਲਾਭ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ/ ਸਿਰਜਣ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਣਗੇ।

1. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ, ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ, ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, 2008.

2. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਕਮਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਰਾਈ ਅਧਿਐਨ, ਹਰਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗਗਨਦੀਪ ਕੌਰ ਸੰਧੂ

ਰਜਿ. ਨੰਬਰ- 11302240

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ

ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਲਲਿਤ”¹ ਲੁਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰੇ ਆਦਿ ਦੀ ਕਲਾ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਰਾਗ, ਸੰਗੀਤ, ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। “ਸਾਹਿਤ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।”² ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਲਲਿਤ

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ/ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

1. ਜੁਬਾਨੀ ਸਾਹਿਤ
2. ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜੁਬਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਤੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੁਬਾਨੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਪੜਾਅ ਮੌਖਿਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਾਹਿਤ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'Literature' ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਬਹੁਪਰਤੀ, ਬਹੁਅਰਥੀ ਤੇ ਬਹੁਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਅਮਲ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਕਲਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਕੀਤੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਲੱਖਣ, ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰੇ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਮੁਲੰਮਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂ, ਕਲਾ, ਅਨੁਭਵ, ਕਲਪਨਾ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ 'ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਦਭੁੱਤ ਲੀਲਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਰੰਗਾਂ-ਸੁਗੰਧਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਦ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸੱਚ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਸੱਚ ਦਾ ਉਜਾਲਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਅਤਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਅਮਰ-ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਸਦੀਵੀ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ/ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਾਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰੂਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। "ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਲਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ"³ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਵ, ਬੁੱਧੀ, ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

- ❖ ਗੋਰਕੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦਿਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ (Literature is heart of the world)
- ❖ ਮੈਥਿਊ ਆਰਨੋਲਡ, "ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ (Literature is the criticism of life)"।⁴

- ❖ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਿਨਚੈਸਟਰ ਅਨੁਸਾਰ: ਸਾਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰਵਜਨਕ ਹੈ।
- ❖ ਐਮਰਸਨ ਅਨੁਸਾਰ: ਸਾਹਿਤ ਉਤਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਚੇਤੰਨ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਮੀਖਿਆ, ਆਲੋਚਨਾ, ਸਮਾਲੋਚਨਾ, ਵਿਵੇਚਨਾ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਆਦਿ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਿਟਿਸਿਜ਼ਮ (Criticism) ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਨ ਆਨੰਦ ਅਵਸਥਾ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਸਮੀਖਿਆ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

1. ਪਦ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ (Poetry)
2. ਗਦ ਜਾਂ ਵਾਰਤਕ (Prose)

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਇਕ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਢੇਰ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਵਾਰਤਕ ਉਪਜੀ। ਇਸ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ‘ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ’ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ‘ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ’ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਅੰਤਰ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਮਾਗ ਜਿੱਥੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦਿਲ ਕਲਪਨਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦਿਲੀ ਵਲਵਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਕਲਪਨਾ ਨਿਰੋਲ ਮਨੋਚਿਤਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਰੋਤ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਰੁਬਾਈ, ਗੀਤ, ਨਜ਼ਮ ਆਦਿ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਨਿਬੰਧ, ਜਨਮ-ਸਾਖੀ, ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ, ਇਕਾਂਗੀ/ਨਾਟਕ, ਡਾਇਰੀ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਚਿੱਠੀਆਂ, ਸੰਸਮਰਣ ਆਦਿ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਲਪ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸਰਿਆ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਗਲਪ ਅੰਦਰ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਸਹਿਰੂਪ ਸਮਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀ (short story), ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ‘ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ’। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਾਵਲ (Novel) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਗਲਪ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਸਦਾ ਹੋਇਆ

ਨਾਵਲ ਰੂਪੀ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਪਲਿਆ ਦਸਦਾ ਹੈ; “ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਗਲਪ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲਪ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਰਬੰਗੀ ਨਾਮ ਹੈ। ਬਾਤ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਪਲਿਆ ਰੁੱਖ ਹੈ।”⁵ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ: “ਜਿਥੇ ਨਾਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ (ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਾਸਾਰ) ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨੂੰ ਅਨਿਵਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਾਨਵੀ ਪਾਸਾਰ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰੀ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵੀ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇੰਦਰਜਾਲ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ।”⁶ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਖੂਬੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਗਲਪਨਿਕ ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1. ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੀ ਗਲਪ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣ

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗਲਪ ਵਿਧਾ ਵਿਚਲੇ ਨਾਵਲ ਰੂਪਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਲਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁷ ਨਾਵਲ, ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਗਲਪ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਯੁੱਗ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕਤਾਂਤਰਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਸਦਕਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਗਲਪ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਰੰਗ ਦੁਆਰਾ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਗਲਪਕਾਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਨ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਨ-ਬਿਨ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ। ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਚ ਘੱਟ ਸਾਹਿਤ ਅਥਵਾ ਕਲਾ ਦਾ ਸੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਜਦੋਂ ਗੱਪ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗਲਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਲਪਿਤ ਘਟਨਾ ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਵਰਗੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਹੀ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਨੇ ਯਥਾਰਥਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਲਪ ਨੂੰ ਜੀਵਨਮਈ ਗੱਪ ਵੀ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਭਾਵੇਂ ਕਲਪਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚਲੇ ਸੱਚ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਲ-ਪਲ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਲਪਨਿਕ ਰੂਪ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਉਂ ਗਲਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਖੰਡਿਤ, ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ

ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। “ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ-ਰੂੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਓਪਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।”⁸

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਦੇ ਚੇਤਨਾ ਤੱਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਵਿਚ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਤੱਤ ਕਦੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ? ਦਰਅਸਲ ਆਦਮ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਚਾਰਣ ਜਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਗਲਪੀ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜੇ ਢੂੰਢਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਣਾਅ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਪਹਿਲੂ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਪੂਰੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਾਵਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦੁਵਿਧਾ-ਜਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁੜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ, ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2. ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਪਏ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਰੈਲਿਫ ਫ਼ਾਕਸ ਨੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦਾ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਐਲਾਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਲਈ ਜੋ ਸਮਰੱਥਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੀ ਲੱਗਭਗ ਉਹੀ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। “ਨਾਵਲ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ Novel ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਟਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘Novus’ ਅਤੇ ‘Novella’ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਨਵੀਨ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਭਾਵ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕ

ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਭਰਪੂਰ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਹੁਣ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹੀ ਨਾਂ ਚੱਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ 'ਨਵਾਂ ਗਾਂਓ', 'ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ', 'ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਚਕ ਤੋਂ ਨਾਂ ਵਾਚਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।”⁹

ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਕਾਵਿਕ ਦਾ ਨਾਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਔਕੜ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਆਸਰੇ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੰਜਰ ਕੀਮਤਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਵਸ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਬੇਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਜਾਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਵਲ ਰੂਪ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਉਪਨਿਆਸ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਮ ਦੇ ਹਨ 'ਕਥਾ' ਤੇ 'ਅਖਾਇਕਾਂ' ਜਾਂ 'ਉਪਾਖਿਆਨ'। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਦੰਡੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ 'ਅਖਾਇਕਾਂ' ਉਹ ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਪਨਿਆਸ (ਉਪ+ਨਿਆਸ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ। ਇਹ ਨਾਂ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਪਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। “ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜਾਨ ਬੁਨੀਅਨ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ ਪ੍ਰਾਗਰੈਸ' (1678) ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹⁰

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਵਲ ਜਿਹੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਜਾਤਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ 'ਪੰਚਤੰਤਰ' ਅਤੇ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼'। ਜਾਤਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ 'ਤੇ ਪਿਕੇਰਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੋਜ਼ੇ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਗੋੜੇ ਅਤੇ ਸਾਹਸੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। 'ਪੰਚਤੰਤਰ' ਅਤੇ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼' ਵਿਚ ਲੰਬੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲੈਟ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਥਾਰਥਕ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕਿ ਚੋਟੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਫ਼ੇਬਲ ਵਾਂਗ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤੱਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲੈਟ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਿਰਾਲੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦੇ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸਨ ਅਤੇ ਚਾਸਰ ਕਵੀ ਦੀ ਟੇਲਸ ਆਫ ਕੈਟਰ ਬਰੀ' ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। “ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰਚਨਾ 1881 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਬੰਕਿਮ ਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਅਨੰਦ ਮਠ' ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ

ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਲ ਅਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।”¹¹

3. ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ...

3.1. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ

ਰਿਚਰਡ ਬਰਟਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਵਲ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੱਦ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।”¹²

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਰਨਲਡ ਕੈਟਲ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਾਰੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਚ ਦੋ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾ।”¹³

3.2 ਹਿੰਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ

ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਉਪਨਿਆਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.3. ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ

ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਵਲ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ—ਜੀਵਨ ਫਲਸਫਾ, ਪਾਤਰ, ਗੋਂਦ, ਵਾਤਾਵਰਨ, ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਾਤਵਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇਕ, ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਇਕ ਲੰਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਗਲਪਮਈ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਜੀਵਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪਾਤਰਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਕੋਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਜਨਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪੀ ਸੰਸਾਰ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗਲਪ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਕਲਾ-ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਹੈ।

4. ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤ

ਨਾਵਲ ਗਲਪ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਲਪ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲਕੀਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪੈਟਰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਨਾਵਲੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪਲਾਂਟ, ਪਾਤਰ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਮੋਟਿਫ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਬਣਦੇ ਹਨ।

4.1 ਕਥਾ/ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਕਥਾਨਕ/ਪਲਾਟ

ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਕਥਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਈ. ਐੱਮ. ਫਾਰਸਟਰ ਨੇ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਤੱਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਖੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨਾ ਕਿ ਉਤਸੁਕਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਗੋਂਦ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਰਨ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਲਾਟ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਲਾਟ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਫਲ ਪਲਾਟ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਰੋਚਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

4.2 ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ

ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਅਥਵਾ ਤੱਤ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਦੇ ਅਤੇ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਭਰਪੂਰ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਪਨਿਆਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹੋਏ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੀਵੀ ਸੋਚ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਲਿਬਾਸ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਡਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਚ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੱਤ ਨੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਉਹੀ ਸਫਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਪਾਠਕ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਉਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ।

ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਆਮਤੌਰ 'ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਾਤਰ ਪਾਠਕ ਲਈ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਸਜੀਵਤਾ, ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਲ ਦੇਣਾ ਲੋੜੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜ ਹੀ, ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4.3 ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਭਾਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਅਥਵਾ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦ ਨਾਵਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਗਤੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਵਲੀ ਥੀਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸੰਵਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਫਲ ਸੰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥਹੀਣ ਸੰਵਾਦ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਇਕ ਸੰਗਠਤ ਪਲਾਟ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਨਾਲ ਨਾਟਕੀ ਥੀਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਵਾਨ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਸੰਗਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੰਗਤ ਵੀ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ ਗਲਪ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣ ਨਾਲ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰੰਭਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਆਰੰਭਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਚਨ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਪਲਾਟ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਿਸਮ

ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਖੁਸ਼ਕ ਜਿਹੇ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅੱਜ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸੂਖਮਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

4.4 ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ

ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ, ਪਲਾਟ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਫਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਠੀਕ ਸਥਾਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਕੋਟ ਪੈਂਟ ਅਤੇ ਟਾਈ ਲਵਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ ਸਗੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।

4.5 ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਸ਼ੈਲੀ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਂਗਵੇਂ ਕੋਟ ਪੈਂਟ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲੀ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗ ਵਿਧੀ ਨਾ ਢਾਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਨਾਵਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਨਿਹੱਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਨਾਵਲ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੱਤਰ ਸ਼ੈਲੀ, ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ, ਆਤਮ-ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ, ਡਾਇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ। ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਅੰਤ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਮੱਧ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਕ ਚੰਗਾ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ, ਨਾਵਲ ਲਿਖਾਰੀ ਨਾ ਤਾਂ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਿੱਜ ਛੋਹ ਦਾ ਤੱਤ ਹੋਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਿੱਜੀ ਛੋਹ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪਹਿਚਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਲੀਹ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੇਮਜ਼ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੇਮਜ਼ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ, ਬਿਰਤਾਤਕ, ਉਤਮ-ਪੁਰਖੀ, ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਡਇਰੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਨਾਵਲੀ-ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੋਲ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੀ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4.6 ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਤਵ

ਨਾਵਲੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਤਵ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਅਧਿਕਤਰ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸੇ ਨਾਵਲੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਢੰਗ ਵਿਚੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਡਸਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਦੇਸ਼ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਜੀਵਨ-ਅਲੋਚਨਾ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖੋਂ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਜੇ ਹਨ। ਇਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਲਾਟ, ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਵਸਤੂ-ਜਗਤ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

5. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਨਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ, ਵਿਆਪਕ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਜਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਭੇਦ ਹਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ 5 ਕਿਸਮਾਂ, ਕੁਝ ਚਾਰ, ਕੁਝ ਦਸ

ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਨਾਟਕੀ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਆਈਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਵੀਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਪੁਨਰਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

1. ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਪਨਿਆਸ
2. ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਨਾਵਲ
3. ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ
4. ਸਮਾਜਕ ਨਾਵਲ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰਤ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

1. ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ
2. ਅਤਿ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ
3. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਾਵਲ
5. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਨਾਵਲ
6. ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਾਵਲ
7. ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਾਵਲ
8. ਲੋਕ-ਕਥਾਤਮਕ ਨਾਵਲ

9. ਆਂਚਲਿਕ ਨਾਵਲ

5.1 ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿੱਠੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਫਿਰਕੂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਅਥਵਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਗੌਰਵਤਾ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਨੋਰਥਵਾਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਾਵਲ ਵਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਥਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

5.2 ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਪਜੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਉੱਪਰ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਏ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ', 'ਖੁਨ ਦੇ ਸੋਹਲੇ', ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਆਦਮ ਖੋਰ', 'ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨਿਆ', 'ਮੰਝਦਾਰ' ਅਤੇ 'ਚਿਤਰਕਾਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਨੇ ਇਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨਿਆ' ਅਤੇ 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਆਂਦਰਾਂ' ਅਤੇ 'ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ' ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਤ੍ਰਿਆ ਜਾਲ, ਅਮਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਇਕ ਪੜਾਅ), ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ ਨੇ (ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਅਤੇ ਈਚੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤੱਕ) ਨਾਵਲ ਰਚੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

5.3 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਹੈ। ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਲੱਭੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਤੱਕ ਸੀਮਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਬਾਲਜ਼ਾਕ, ਜੋਲਾ ਅਤੇ ਫਲਾਬੇਅਰ ਨੇ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਵਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ ਬਾਰ ਵਿਚ ਗਏ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੜੀ ਜੀਵੰਤ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅਣਹੋਏ', 'ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ' ਅਤੇ 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ, ਸੁਖਬੀਰ ਆਦਿ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ।

5.4 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਕਿਰਤੀਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ' ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲ

ਲਿਖੇਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਣ' (1951) ਅਤੇ 'ਨੀਲੀ ਬਾਰ' (1952) ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ', 'ਭਵਾਨੀ' ਅਤੇ 'ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ, ਪ੍ਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੱਲੀ, ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਆਰੰਭਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਾਸੂਰ' ਅਤੇ 'ਆਦਮਖੋਰ' ਅਤੇ 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਗ਼ਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨਿਆ' ਅਤੇ 'ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨਿਆ' ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਬੀਮਾਰ ਸੜਕਾਂ', ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਅਤੇ ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲਛਮਣ ਰੇਖਾ' ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਹਨ।

5.5 ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾਵਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅੱਧਾ ਆਦਮੀ' ਤੇ 'ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪੁਲ' ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਜਿਨ ਸਿਰ ਸੋਹਣ ਪਟੀਆਂ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

6.6 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵੰਗ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ

ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਿਆਨ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੂਰਵ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਜੋਸ਼ੁਆ ਫ਼ਜ਼ਲਦੀਨ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭਾ' ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ।

ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅਣਵਿਆਹੀ ਮਾਂ' ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ' ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟੀਵਾਣਾ ਨੇ 'ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ' ਅਤੇ 'ਤੀਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਬੀਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ 'ਰਾਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ', 'ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੁਲ' ਅਤੇ 'ਸੜਕਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ 'ਇਕ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆਲਾ', ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸਫ਼ੈਦ ਪੋਸ਼' ਅਤੇ 'ਪਥਿਕ' ਅਤੇ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਚਾਦਰ ਅੱਧੋਰਾਣੀ' ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ', 'ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਿੱਪੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਤਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਦਿਲ ਵਿਕਾਊ ਹੈ' ਇਕ ਸਫਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜਾਂਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ' ਵੀ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਜੌਹਰ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮੋਈ ਰੁੱਤ', ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦਾ ਨਾਲ 'ਤ੍ਰੇੜਾਂ' ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ।

5.7 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੱਠੀ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਵਲ 'ਘੋੜਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹੈ।

5.8 ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਵਰਜੀਨੀਆ ਵੁਲਫ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਭਾਵੇਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਹਨ ਪਰ ਰਚਨਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ

ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ', 'ਅੱਲ੍ਹ ਪੱਥਰ' ਅਤੇ 'ਆਬਰਾ ਕਦਾਬਰਾ' ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਕੱਲ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ'

5.9 ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:-

ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸੱਚ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗਲਪ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਹੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੂਝ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਵਸਤੂ-ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਗਲਪਕਾਰ, ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ, ਅਸੁ-ਭਾਵਕਤਾ, ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ.....।

5.10 ਅਤਿ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ

ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤਿ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਵੀ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਤਿ ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਹਜ ਨੂੰ ਕੁਹਜ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

5.11 ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਨਾਵਲ

ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਨਾਵਲ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਨਾਵਲ ਉਹ ਨਾਵਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿਤਰਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ ਅਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਲਬਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਸ

ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 'ਚਿਤਰਲੇਖ' ਨਾਵਲ ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿਰਸੰਗਤ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 'ਰਾਹੁਲ ਸ਼ੰਕਰਾਦਾਇਣ' ਦੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਮਧੁਰ ਸਵਰਨ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਰਨਾਮਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ ਹੈ।

5.12 ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ

ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਨਾਵਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾਂ: ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:-

ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਪਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰਾਜ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਢੁਕਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਿਤਨਾ ਢੁਕਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਹ ਸਫਲ ਗਲਪਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਦਤਾਂ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਪਕਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਕੋਈ ਨਵ-ਉਸੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ, ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਵਲ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਲਬਰ, ਅਤੇ ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

5.13 ਸਮਾਜਕ ਨਾਵਲ

ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਲੈਟਿਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਾਰਤੋਂਦੂ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਰਮੋਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹੈਰਾਨੀ-ਜਨਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਨਾਵਲੀ-ਮਾਡਲਾਂ ਤੇ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

6. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸੰਚੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੂਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਗਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਦ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਾਡੇ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਨਾਵਲ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਵੀ।

ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜਨਮ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬੰਗਾਲੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ।

ਨਾਵਲ ਰਚਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਚੇਤੰਨਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁਮਦਿ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ-ਕਾਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ', 'ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ' ਤੇ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸਕਾਰ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ:- ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ, ਅਧਾਰਿਤ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। 'ਇਕ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣਾ', 'ਸੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰ', 'ਸੁਸ਼ੀਲ ਵਿਧਵਾ', 'ਸੁਭਾਗ ਕੌਰ', 'ਦੰਪਤੀ ਪਿਆਰ', 'ਵਕੀਲ ਦੀ ਕਿਸਮਤ', ਅਤੇ 'ਸੁਖਦੇਵ ਕੌਰ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਪੂਰਵੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਿਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਮੁਢਲੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ:- ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਦਲੇਰ ਕੌਰ' (ਇਤਿਹਾਸਕ) 'ਚੰਚਲ ਤੇ ਦੋ ਵਹੁਟੀਆਂ' (ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਸ਼ਹੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨਾਵਲ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋਗਣ, ਜਾਦੂਗਰਨੀ, ਜਗਤ ਤਮਾਸ਼ਾ, ਕੌਣ ਜਿੱਤਿਆ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਚੋਜ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਦਾ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਇਹ ਦਸਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਹਾਸ-ਰਾਸ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਇਆ। ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋ ਸਫਲਤਾ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਬਾਬੇ ਵਰਿਆਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ

ਪੱਧਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੀ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਜੀ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਯੂਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਅਰੰਭਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਲ ਮੁੱਢਲੇ ਯਤਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਕੁਝ ਰਚਨਾਂ ਵੀ ਹੋਈ ਜੋ ਲੀਂਗ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਲਘੂ ਨਾਵਲ 'ਚੁਪ ਪ੍ਰੀਤ' ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛਾਪ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁੰਦਰ ਕਥਨ, ਘੱਟ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗਲਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਰਸੋਏ ਇਕ ਅਫ਼ਗਾਨ ਦੰਪਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਆਏ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਰਣਨ ਬੜਾ ਅਨੰਦ-ਵਰਧਕ ਤੇ ਅਕਰਸ਼ਕ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ:-ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਘਾ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ 1947 ਤਕ ਲਗ ਭਗ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਵਲ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਧ- ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਹਿ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਨਿਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਹੀ ਨੀ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਵਕਾਲਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਇਕ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਾਵਲ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ' ਇਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਆਪਣੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਉਘੜ ਸਕਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ, ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ, ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ, ਕਾਗਤਾਂ ਦੀ ਬੇੜੀ, ਦੂਰ ਕਿਨਾਰਾ, ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ, ਗੰਗਾ ਜਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ, ਅੱਧ ਖਿੜਿਆ ਫੁੱਲ, ਗਰੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਕਰਤਾ 'ਜਵਾਰ ਭਾਟਾ' ਤੇ 'ਪੱਤਝੜ' ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਕਰਤਾ 'ਤਰਕਸ਼ਿਲਾ' ਤੇ 'ਅਸ਼ੋਕ' ਹੋਏ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇ 1947 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੰਵਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ:- ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਅਗਰਗਾਮੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਰੰਗ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਰਸਾਨੀ

ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੱਤਰਪਟ ਉੱਤੇ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਧੇਰੇ ਨਿਸ਼ਚੇਦਾਇਕ ਤੇ ਕਾਇਲ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵਲ ਨੇ ਸੰਬਾਦਿਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਰਸਾਨੀ ਮੁਹਿੰਮਵਾਦ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਛਾਪ ਉਕਰੀ ਪਈ ਪਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਹ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾ ਸਕਿਆ, 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ', 'ਰੂਪ ਧਾਰਾ', 'ਹਾਣੀ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। 'ਪਾਲੀ' ਤੇ 'ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ' ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਵਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸਨੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਥਕ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ:- ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਸਮਾਜਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ. . 'ਇਕ ਰਾਹ ਇਕ ਪੜਾ', 'ਅਮਨ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ', 'ਸ਼ਕਤੀ', 'ਤ੍ਰੀਅ ਜਾਲ'ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਤੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ ਦੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਰੌਚਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ :-ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਬੜੀਆਂ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਚੋਣ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਤਰਾ-ਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ:'ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਹ', 'ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ', 'ਬਦਲਾ', 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ', 'ਯੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ', 'ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇ' ਸੀਤਲ ਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪਿਛੋਕੜ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸੁਧ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ-ਯੋਗ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵਾਲੀ ਯੁਗ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਪਸਾਰ ਹੈ 'ਯੁਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ:- ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਇਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ 'ਪਿਉ-ਪੱਤਰ', 'ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ', 'ਰੰਗ ਮਹਿਲ', 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ', 'ਜਗ

ਬੀਤੀ', 'ਰਾਤੀ ਹੋਈਆ ਵਡੀਆਂ', 'ਸਿਲ ਅਲੂਣੀ' ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੰਸਥਾਪਕ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ:- ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਸੇਖੋਂ ਜਿਥੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਵੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਆਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ: 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ', 'ਬਾਬਾ ਅਸਮਾਨ, ਨਾਵਲ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ:- ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਈ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 'ਆਦਰਾਂ' ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹੈ, 'ਦਿਲ ਵਿਕਾਊ ਹੈ' ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਛੁਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, 'ਮਾਂ ਪਿਉ ਜਾਏ' (1947) ਤਿੰਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਪ੍ਰੰਪਿ ਨਾਵਲ: 'ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ', 'ਜਲ ਕੀ ਪਿਆਸ ਨਾ ਜਾਏ', 'ਤ੍ਰੈਲੜੀ', 'ਮਨ ਪ੍ਰਦੇਸੀ', 'ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਥ'।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ:- ਨਾਵਲ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਇਕ ਨਵੇਕਲੀ, ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਾਵਿ ਛੁਹਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਟੁੰਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਦਬੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੀਤ-ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਵ-ਪੂਰਨ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ: 'ਪਿੰਜਰ', 'ਡਾਕਟਰ ਦੇਵ', 'ਆਲੁਣਾ', 'ਅਸੂ', 'ਇਕ ਸੁਆਲ', 'ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ', 'ਚੱਕ ਨਿੱਬਰ ਛੱਤੀ', 'ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਤਾ', 'ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ', 'ਇਕ ਸੀ ਅਨੀਤਾ', 'ਬੁਲਾਵਾ', 'ਜਲਾਵਤਨ', 'ਜੇਬਕਤਰੇ', 'ਪੱਕੀ ਹਵੇਲੀ', 'ਅੱਕ ਦਾ ਬੂਟਾ', 'ਕੋਈ ਨਹੀ ਜਾਣਦਾ', 'ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ' ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਰਣਨਯੋਗ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਜੀਤ ਹੋਰ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਇਸਤਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ:- ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਛੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਜੋ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ- 'ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ', 'ਰਾਤ ਦਾ ਰਾਹੀ', 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ', 'ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ', 'ਜ਼ਖਮੀ ਦਰਿਆ' 'ਤੇ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀ' ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਲ ਨੂੰ ਮੋੜਾ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਜਨ-ਜੀਵਨ, ਘਰੋਗੀ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਨੁਕਰ ਨੁਕਰ ਨੂੰ ਫਰੋਲ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖਿੱਛ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ ਮੌਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਰਾਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦੁਖਦਾਈ ਗੱਲ ਹੈ।

ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋ:- ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'ਨਾਦ ਬਿੰਦ' ਅਤੇ 'ਸਭਨਾਂ ਜਿਤੀਆ ਬਾਜੀਆਂ' ਹਨ। 'ਨਾਦ ਬਿੰਦ' ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ, ਜੋਗ ਤੇ ਭੋਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸੁੰਦਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਅਰਥਾਤ ਮਾਝੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਬੱਧੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ:- ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ 'ਇਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' 'ਅਗਨੀ ਪਰੀਖਿਆ' ਅਤੇ 'ਤੀਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ' ਹਨ। 'ਇਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲ 'ਹਸਤਾਖਰ' 'ਪੈੜ-ਚਾਲ', 'ਰਿਣ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ', 'ਲੰਘ ਗਏ ਦਰਿਆ', 'ਜ਼ਿੰਮੀ ਪੁਛੇ ਅਸਮਾਨ' ਅਤੇ 'ਕਥਾ ਕਹੋ ਉਰਵਸ਼ੀ' ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰੀ ਗੱਦ ਰਚਨਾ 'ਕਥਾ ਕਹੋ ਉਰਵਸ਼ੀ' ਉੱਤੇ ਬਿਰਲਾ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਸਵਤੀ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਪੁਰਸਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਾਣਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। 'ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ' ਅਤੇ 'ਧੁੱਪ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ' ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਜੌਹਰ:- ਸੁਰਿੰਦਰ ਜੌਹਰ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਧੂੜ' 'ਟੁੱਟੀਆਂ ਤੰਦਾਂ', 'ਮੋਈ ਰੁੱਤ' ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਉਪਰਲੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਉਸਦੇ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲ 'ਮੋਈ ਰੁੱਤ' ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਕਾਰ ਵੀ ਬਦਲਿਆ ਹੈ।

ਮਨਜੀਤ ਰਾਣਾ:- ਮਨਜੀਤ ਰਾਣਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਰਸ', 'ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਦਿਲ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ' ਮਨਜੀਤ ਰਾਣਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ:- ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ' ਅਤੇ 'ਪੁਸ਼ਤਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਜਗਜੀਤ ਬਰਾੜ ਦੇ ਨਾਵਲ, 'ਧੁੱਪ ਦਰਿਆ ਦੀ ਦੋਸਤੀ' ਨਿੱਕੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਿਛੋਂ ਪਰ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੀੜਾਂ ਮੱਲੇ ਰਾਹ' ਅਤੇ 'ਕਾਂਗਾਂ ਦੇ ਕੰਡੇ' ਲਿਖੇ ਹਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਤੱਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 9
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14
4. ਉਦਰਿਤ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10
5. ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ, ਪੰਨਾ 127
6. ਗੁਰਨਾਲ ਸਿੰਘ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ: ਰੂਪਕਾਰ ਦੀ ਸਮਸਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 18
7. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਵੀਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ, 472
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 472
9. ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 239
10. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਵੀਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 473
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 474
12. ਉਦਰਿਤ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 24
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਵੱਸੇ ਪਿੰਡ ਅੱਚਾੜਕੀ ਵਿਚ 08. 07. 1943 ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ (11.12.1942) ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਆਮ ਲੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰਤੀਆਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸ. ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਰੂੰ-ਪਿੰਜਣ ਵਾਲਾ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੰਦ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਚੰਦ ਨਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰੀਆਂ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ, ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਂ ਦੀ ਲਕੀਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਰੰਗੀ ਗਈ ਜੋ ਸਮਕਾਲ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚੰਦ ਪੁਰਾਣਾ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਗਲੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੰਦ ਨਵਾਂ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਅਮਰ ਕੌਰ ਦਾ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਸਕੂਲ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪੈਦਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਅਸੀਂ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਮਾਂ ਪਰੋਂਠੇ ਪਕਾ ਕੇ ਪੋਣੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਵੇਲੇ ਟਾਹਲੀਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਅਸੀਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਂਦੇ, ਉਦੋਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ, ਤੂੰ ਆਚਾਰ ਲੈਣੇ? ਸਬਜ਼ੀ ਤਾਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸੁਆਦ ਪੋਣੇ 'ਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੋਟੀ ਖੋਹਲ ਕੇ ਖਾਣ 'ਚ' ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਸੁਆਦ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਇਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਆਮ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਹਿਸਾਬ, ਜੁਗਰਾਫੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਡੀ. ਐੱਮ. ਕਾਲਜ ਮੋਗਾ ਵਿਖੇ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਬੀ. ਏ. ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੀ. ਐੱਡ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਇਸੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਾਗਰ ਜੀ ਨਾਲ ਵਧਿਆ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਅਧੂਰਾ ਸੁਪਨਾ' ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਸਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁੱਟਿਆ। ਬੀ. ਐੱਡ. ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਸੁਹਿਰਦ ਬਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਡਾ. ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਬੀ. ਐੱਡ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ।

ਕਿੱਤਾ

ਬੀ. ਐੱਡ. ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਮੁਕਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਝੁਰੜ ਵਿਖੇ ਈ. ਟੀ. ਟੀ. ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਝੁਰੜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 1965 ਈ. ਵਿਚ ਜੁਖਾਲੇ ਪਿੰਡ (ਮੋਜੂਦਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਸ਼ੋਸਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾ ਲੱਗਿਆ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਤੰਗ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ। ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਟਕ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਜੁਖਾਲੇ 'ਤੇ ਬੋਗਧਾਰ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋਣ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਰਫ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪ-ਤ੍ਰਿਪ ਕਰਦੇ ਆਰਜ਼ੀ ਤੰਬੂ ਥੱਲੇ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਮਨ ਨਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਫਰਵਰੀ 1969 ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਸਮੋਈ ਕਲਕੱਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕੋੜੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕਲੀਨਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡਰਾਈਵਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ

ਕੀਤੀ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਹੇਠ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਭਾਵ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਅਪਨਾਏ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਉਹ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਡਰਾਈਵਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਾਥ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਟੈਕਸੀ ਖਰੀਦ ਲਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਟੈਕਸੀ ਵਾਲੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਲੱਗਭਗ 3-4 ਸਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਟਰੱਕ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਗੁਹਾਟੀ ਤੱਕ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਟਰੱਕ ਖਰੀਦ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤੇਲ ਟੈਂਕਰ ਫਿੱਟ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੱਚਤ ਵਿਚੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਘਰ ਵੀ ਭੇਜਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਗਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਾਸਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਹੈਰਾਨਗੀ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ;

ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਹਨ, ਜੁਆ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉੱਪਰ ਹੀ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਕ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਮਕਾਨ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁਲਜੀਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਲੀ ਖਿੱਚ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਵਿਖੇ 1982 ਈ. ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾ ਲਈ, ਪਰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੇ ਕੰਮ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਲਈ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਗੜਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਮੁੜਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ 1984 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਦੰਗੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ ਵੀ ਹੋਏ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਦੱਸਵੀਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਕਾਰਨ ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਈ. ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਬੇਟੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਦੋ ਤੇਲ ਦੇ ਟੈਂਕਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਆ ਵੱਸਿਆ।

ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈੱਸ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਟੈਂਪੂ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਡਰਾਈਵਰ ਰੱਖ ਲਏ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜੀਅ ਤੋੜ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚਸਫਲਤਾ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਕਿੱਤਾ ਉਸ ਲਈ ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 1991 ਈ. ਵਿਚ ਮਿੰਨੀ ਬੱਸ ਦਾ ਪਰਮਿਟ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ। 1997-98 ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਹੋਰ ਪਰਮਿਟ ਮਿਲ ਗਏ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮੋਗੇ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਵੀ ਘਾਟਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਤੌਬਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਝਾਨ

ਭਾਵੇਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਬਣਿਆ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਚੀ ਸੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਏਨਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਗਿਆਨੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਗੁਰਸਿੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।”¹ 1977 ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਾਲ ਸਨ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਗਿੱਲੀਆਂ ਛੁਟੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ’ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਡਾ. ਸੁਖਵੰਤ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਲਦੇਵ ਸੰਗਰੂਰੀ ਨੇ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ‘ਨਾਗਮਣੀ’ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਛਪਦਿਆਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਕਲਕੱਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਨਵੀਨਤਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਈ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਂ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ, ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਰ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਡਰਾਈਵਰਾਂ

Baldev Singh de Novel 'Panjwan Sahibzada' de Parmukh Sarokaar

ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ , ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਵੇਚਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੇਠ ਦਮ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਵਾਰ ਗਏ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਛੂਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਲੜੀ ਨੰ:	ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਂ	ਸਾਲ
1	ਗਿੱਲੀਆਂ ਛਿਟੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ	1977
2	ਚਿੜੀਆ ਖ਼ਾਨਾ	1979
3	ਹਵੇਲੀ ਛਾਵੇਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰੱਬ	1982
4	ਝੱਖੜ ਤੇ ਪਰਿੰਦੇ	1983
5	ਸਵੇਰ ਦੀ ਲੋਅ	1989
6	ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ)	1995
7	ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ ਨੰ: 11 (ਹਿੰਦੀ)	1996
8	ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ	1998
9	ਨਾਗਵਾਲ (ਸੰਪ. ਵਿਰਸਾ ਸਿੰਘ)	1998
10	ਹਨੇਰੇ ਸਵੇਰੇ	2001
11	ਦਿਸਹੱਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ	2005
12	ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੰਗ (ਮੇਰੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ)	2006
ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਂ		
1	ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਿਰਨ	1991
2	ਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੇ	1992

3	ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ	1999
4	ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ	2003
5	ਬਿਨਸੈ ਉਪਜੈ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ	2003
6	ਕੀ ਕੀ ਰੰਗ ਵਿਖਾਵੇ ਮਿੱਟੀ	2003
7	ਕੱਠਪੁਤਲੀਆਂ	
8	ਸਾਵਧਾਨ! ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ	2006
9	ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ	
ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਂ		
1	ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ	1977, 87, 93, 96
2	ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ	1980, 90
3	ਸੂਲੀ ਟੰਗੇ ਪਹਿਰ	1986
4	ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ	1991
5	ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ	1992
6	ਲਾਲ ਬੱਤੀ	1998, 98, 99
7	ਲਾਲ ਬੱਤੀ (ਹਿੰਦੀ)	2006
8	ਲਾਲ ਬੱਤੀ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ)	2007
9	ਅੰਨਦਾਤਾ	2002
10	ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ	2005, 2010

11	ਸਤਲੁਜ ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ	2007
12	ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ	2009
13	ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਾ	2011
14	ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ	2012
15	ਖਾਕੂ ਜੇਡੂ ਨ ਕੋਇ	2013
ਕਥਾ ਲੇਖ ਦਾ ਨਾਂ		
1	ਸੜਕਨਾਮਾ-1	1986, 90
2	ਸੜਕਨਾਮਾ ਦੇ ਜਾਏ (ਸੜਕਨਾਮਾ-2)	1991
3	ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਸਲੀਬਾਂ (ਸੜਕਨਾਮਾ-3)	1999
ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਂ		
1	ਇਹ ਸੜਕਾਂ ਨਹੀਂ	
2	ਮੋਗਾ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵਾਇਆ ਚੀਨ	2005
3	ਮੈਂ ਏਵੇਂ ਵੇਖਿਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ	2007
ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ		
1	ਹਮ ਹੈਂ ਗਿਆਨਹੀਨ ਅਗਿਆਨੀ	2001
ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ		
1	ਕਲਕੱਤਾ ਦੀ ਸੈਰ	1980
2	ਇਕ ਸੀ ਪਰੀ	1990
3	ਰੇਲ ਗੱਡੀ	1991

4	ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਭੂਤਾਂ	2004
5	ਮੋਠੂ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂ (ਨਾਵਲ)	

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:- ਪੁਰਬ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ (1977), ਵਾਰਤਾਲਾਪ (ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ) 2001, ਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ (2002)²

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲਾ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ, ਪੰਨਾ 7
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ

ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਦੋ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

1. ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਈ ਜੈਤਾ, ਭਾਈ ਆਗਿਆ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਸਦਾ ਨੰਦ, ਭਾਈ ਉਦੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਰ ਗਲ ਦਾ ਮਾਣ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਾਸ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਉਪਰ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੁਲਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੋਈ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ) ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸਨ। ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦੇ ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ ਬੜੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੈ। ਕੋਤਵਾਲ ਖਵਾਜ਼ਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੋਹਬਦਾਰ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਕੰਬਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਭਾਈ ਜੈਤਾ, ਭਾਈ ਉਦੇ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਨੂੰ ਕੋਤਵਾਲੀ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਨੰਦਪੁਰ (ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ) ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਸਲੋਕ ਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਬਾਣੀ ਲਿਖ ਪੋਥੀ ਕਰੀ ਭੇਜੀ ਜੈਤੇ ਪਾਸਿ।

ਤਿਨਿ ਦੀਨੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਐਸੇ ਕਰਿ ਅਰਦਾਸਿ।”¹

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਕੋਤਵਾਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਕੋਤਵਾਲ ਅਬਦੁੱਲਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ (ਕਾਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨ ਬਾਰੇ) ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਉਦਾਸ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ...

“ਇਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ।”²

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ‘ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ‘ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਛੂਤ-ਛੁਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਦਾ ਨੰਦ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੰਨਿਆਂ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਆਹ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਅਸਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ ਗੁਰਾਂ ਦੀਆਂ, ਕਿੱਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੰਨਿਆਂ, ਕਿੱਥੇ ਇਕ ਸੂਦਰ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।”³

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਭ ਹੱਕ ਵੀ ਦਿਵਾਏ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਆਖਦਾ ਹੈ:-

“ਮੈਂ ਦਰਾਵੜ ਹਾਂ। ਚੰਡਾਲ। ਸੂਦਰ। ਕੋਈ ਜਾਤ ਦਾ ਹਾਂ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਹਾਂ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ ਢਾਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਦੀਆਂ ਨੇ, ਨਾ ਹੀ ਜੀਭ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”⁴

ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮਜ਼੍ਹਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵਾਂ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀਂ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਹੀ ਤਲਾਸ਼ ਮਜ਼੍ਹਬ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕਰੇਗਾ।

“ਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਪੂਜਾ ਆਪ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਮਜ਼੍ਹਬ ਅੰਦਰ ਤੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਕੱਚੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀ ਅਸ਼ੁੱਧ ਲੜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਜਾਲ ਸਮੇਤ ਆ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਵਿਵਹਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਫ਼ਤਹਿ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰੁਤਬੇ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁵

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਜੈਤਾ (ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਆਦੇਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਗੜ੍ਹੀ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਵਿਚਰਨਯੋਗ ਹੈ:

“ਅਸੀਂ ਇਹ ਪੁਸ਼ਾਕ, ਇਹ ਕਲਗੀ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਨੂੰ ਪਹਿਨਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤੋਂ, ਇਸ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਨਗੇ।

ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ‘ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮੈਂ ਏਨਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਕਲਗੀ ਪਹਿਨਾਂ, ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਪਹਿਨਾਂ, ਤੂੰ ਕੀ ਹੈਂ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਇਹ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਜਾਣੇਗੀ।

ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਪੁਸ਼ਾਕ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਸਤਾਰ ਕਲਗੀ ਸਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਹੁਣ ਕੁਝ ਹੀ ਪਲਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਏਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਕੀ ਪਤਾ ਇਹ ਆਖਰੀ ਮੇਲੇ ਕਦੋਂ ਹੋਣਗੇ।”⁶

ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦਾ ਨਾਇਕ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸੇਵਕ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਇਆ।

“ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੀਸ ਤੇ ਧੜ ਚੁੱਕਣ ਲਈ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ, ਮਾਤਾ ਜੀ, ਪਤਨੀ, ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਨਦੀ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਏ। ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਚੇਵੇਂ ਪੁੱਤਰ, ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੰਗਤਾ, ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਵਾਸ ਤਕ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ (ਬਾਬਾ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣੇ ਰਹੇ।”⁷

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ’ਚ ਇਕ ਥਾਂ ਜਦੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤ ਆਪਣੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੋਲ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨਾਲ (ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਮੋਹਰੀ ਪੰਡਤ ਜੈਤੇ ਨੂੰ (ਸ਼ੂਦਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਲਈ) ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ,

“ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਫਿਰਨਾ ਏ ਤੂੰ ?

ਜਵਾਬ ’ਚ ਜੈਤੇ ਨੇ ਕਿਹਾ,

ਜਿਵੇਂ ਦੂਸਰੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਹੋਵੇ, ਗੁਰੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਚੰਡਾਲ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਰਲ ਕੇ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਸਾਂਝਾ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਹਨ।”⁸

ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਰਹੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ ’ਚ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ (11 ਦਸੰਬਰ 1675 ਈ: ਵਿਚ) ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਧੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਹੀ ਨਿਭਾਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੀਸ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੇ ਸਦਾ ਨੰਦ ਦਾ ਸੀਸ ਕਲਮ ਕਰਕੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੀਸ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਕਠਿਨ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕੀਰਤਪੁਰ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਸਜਾ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

ਇੱਥੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਜੈਤੇ ਦੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੰਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਾ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

“ਰੰਗਚੇਟਾ ਨਹੀਂ ਜੈਤਿਆ, ‘ਤੂੰ ਤਾਂ ਗੁਰਾਂ ਕਾ ਬੇਟਾ ਹੈ। ਜੋ ਤੂੰ ਸਾਹਸ ਵਿਖਾਇਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਜਬ ਤਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਤਬ ਤਕ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਆਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”⁹

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੁੱਲ ਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਸਭ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

2. ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਘਟਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਮਰਿਆਦਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ’ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਰਾਹੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ, ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਜਿੱਥੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਅਣਖ ਤੇ ਗ਼ੌਰਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਸੰਬੰਧੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ..

“ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ 1756 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ-ਕੱਲ, ਤਖਤ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸਜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਤੇਗ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਉਸ ਦੀ ਝਲਕ ਨਾਲ ਹੀ ਹਲੂਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਆਪਣੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।”¹⁰

“ਜਿਹਨਾਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਉਹ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਹੁਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿਰਫ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।”¹¹

ਉਹ ਪੰਜ ਸਿੱਖ ਹਨ:-

ਦਇਆ ਰਾਮ, ਧਰਮ ਚੰਦ, ਹਿੰਮਤ ਰਾਇ, ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ।

“ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ‘ਇਹ ਮੇਰੇ ਖਾਲਸਾ ਹਨ’ ਇਹ ਮੇਰੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹੋ, ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਅੱਗੇ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾ ਦਿੱਤਾ”

“ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਮੈਂ ਆਪ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰਾਂਗਾ।”¹²

ਫੌਲਾਦ ਦੇ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਜਲ ਪਾਇਆ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰ ਦਾ ਖੰਡਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਪੁਜੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਪੁ, ਜਾਪੁ ਪਿੱਛੋਂ ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ ਵਾਲੇ ਤਵਪ੍ਰਸਾਦਿਸਵਯੈ, ਫੇਰ ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ ਵਾਲੀ ਚੌਪਈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਜੀਤੋ ਜੀ ਆਏ। ਉਸਨੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਰੂਪ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਇਆ, ਅਤੇ ਰੂਹ ਦੇ ਕੁੱਲ ਕੋਮਲ ਸੁਹਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੂਕ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਪੈਂਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜੀਤੋ ਜੀ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਹਮਸਫਰ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਉਸ ਵਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਕੁਝ ਪਤਾਸੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਸੂਖਮ ਸੁਰਤਿ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਬਤੌਰ ਹਮਸਫਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

“ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੇਸ, ਕੰਘਾ, ਕੜਾ, ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜ ਕੱਕੇ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਬਹੁਅਰਥੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਛਿਣ ਅਧੂਰਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਹਜਮਈ, ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਇਖਲਾਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਉਜਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕੱਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।”¹³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਮਲ ਵਿਚ ਇਹ ਤਰਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਵਲ ਵਧ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਦੈਵੀਪਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਨਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਨਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਸਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਡੋਲਤਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰਬ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰਤ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ

ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਿਰਭੈ ਪਦਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਇਖਲਾਕ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

“ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ॥

ਸਰਿ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ॥

ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ ॥

ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ ॥”¹⁴

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜੋ ਦਲਿਤ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਭਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਹੱਲ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀਓ, ਅਜ ਤੋਂ ਜੈਤੇ ਭਾਈ ਦਾ ਵੀ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅੱਜ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਜਾਣੋ।”¹⁵

ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਰੰਗਰੇਟਾ ਕੌਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਯੋਧੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਯੋਧੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕੌਂਤਕ ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਖੜਾ ਹੈ ਤੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਾਣ ਏਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਏ ਅੱਜ ਇਹ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਨਿੱਤਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ।”¹⁶

ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਝੱਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਗ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੇਤਰ ਬੰਦ ਹਨ। ਅਰਾਧਨਾ ਵਰਗੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਝ ਰਹੇ।

“ਦਹਿ ਜਾਮ ਲਿਯੇ ਦਹਿ ਨਾਮ ਕੀਏ

ਜਤ ਤਾਰਣ ਕਉ ਸਤਿਗੁਰੂ ਭਵ ਪਾਯੋ।

ਦਹਿ ਜਾਮ ਕੇ ਜੈਤਾ ਤੇਜ ਹੁਤੋਂ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਥ ਸਜਾਯੋ।

ਦਹਿ ਜੋਤਿਨ ਕੀ ਪ੍ਰਭ ਜੋਤ ਲਿਓ

ਉਰ ਪੰਥਹਿ ਜੀਵਨ ਜੋਤ ਜਗਾਯੋ

ਤਬ ਤੈ ਯਾ ਖਾਲਸ ਅਮਰ ਭਯੋ

ਜਮ ਕਾਲ ਕਾ ਦੰਡ ਨਾ ਨੈਰੋ ਆਯੋ।”¹⁷

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਦੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ ਜੈਤਾ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖਾਲਸਾ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ

“ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਾਲਪਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲੋਂ ਤੱਥ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹⁸

ਨਾਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਪੱਖ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

“ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤਾਰੀਖ, ਬਿਰਤਾਂਤ, ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ ਹੈ।”¹⁹

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੇਰਵੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ ਅਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਬੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

ਰੁਮਾਂਟਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕੰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਹੈ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨਯ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ।”²⁰

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਗਲਪ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਨਿਰੋਲ ਗਲਪ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਥ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।”²¹

“ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਪੀ ਸੂਝ ਰਾਹੀਂ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”²²

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ ਵਿਨੋਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ- ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕਲਪਨਾਮਈ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਲਪੀ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਕ੍ਰਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਢਲਦਾ ਹੈ।

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਤੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਅਇਆ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਬਲਿਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਸਦਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ‘ਰੰਗਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ’ ਅੱਜ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਨਹੀਂ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਇਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

4. ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਜਾਰੀ ਰਹੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ, ਬਹਾਦਰ, ਨਿਡਰ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ। ਸੌਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਲੋਧੀ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀ ਤੇ ਇੱਥੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਧਾਰਮਿਕ ਤੰਗਦਿਲੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਯਮਤ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਬੜਾ ਕੁਚੱਜਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕਿਸੇ ਪੱਕੇ ਜੋੜਵੇਂ ਅਸੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵਿਚ) ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਜੋ ਬੜੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ

ਦੀਆਂ ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਸਾਹਮਣਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। 1526 ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਰ ਨੇ, ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਥੋਪਦਾ ਸੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵੱਡਾ ਮੰਦਰ ਸੀ ਉਹ ਢਾਹ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਕੇਵਲ ਖੁਦਾ ਦੇ ਰਸੂਲ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਇਆਂ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਖਾਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮੰਦਰ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਢਾਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ।

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦੇ ਇਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ‘ਚ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੀ ਬੜੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਖਵਾਜਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਵੀ ਬੜਾ ਰੋਹਬਦਾਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਕੰਬਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਭਾਈ, ਜੈਤਾ ਉਦੇ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਨੂੰ ਕੋਤਵਾਲੀ ’ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਸਲੋਕ ਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ।

“ਬਾਣੀ ਲਿਖ ਪੋਥੀ ਕਰੀ ਭੇਜੀ ਜੈਤੇ ਪਾਸਿ।

ਤਿਨੀ ਦੀਨੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਐਸੇ ਕਰ ਅਰਦਾਸਿ।”²³

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਕਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਕੋਤਵਾਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਕੋਤਵਾਲ ਅਬਦੁੱਲਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ (ਕਾਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਦੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਬਾਰੇ) ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਉਦਾਸ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਤਿਨੀ ਦੀਨੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਐਸੇ ਕਰਿ ਅਰਦਾਸਿ। '

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਜ਼ੀ ਵੋਹਰਾ ਦੀ ਬੇਗ਼ਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ 'ਚ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜਦੋਂ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ

ਦਾ ਸੀਸ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਠਿਨ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਜੈਤੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਕੋਤਵਾਲ ਅਬਦੁੱਲਾ ਝੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਨਵੱਖੀ ਸੋਚ ਵੀ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਕਸ਼ਟ ਅਤੇ ਔਕੜਾਂ ਭਰੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚ ਰੋਲ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਕੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ 'ਜਗ ਜਨਨੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਜੀਤੋ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਔਰਤਾਂ ਉੱਪਰ ਏਨੇ ਜੁਲਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸਿਪਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਇਆ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ, ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਪਕੜ ਇਨ੍ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਣ, ਵਿੱਦਿਆ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾ ਕੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਜੁਲਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

5. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ

'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਬਾਰੇ ਬਾਖੂਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਜੁਲਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਯੁੱਧ ਲੜੇ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਵੇਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ

ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੀ।

ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਸਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਮੁਗਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਵਕਤੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਬਾਹਰਮੁਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਰਾਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤੀ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਉਭਰਨ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ।

“ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਭੁੱਲਣਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਧਾੜਵੀ ਨੇ। ਅਸਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੜਨ ਆਏ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ।”²⁴

ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦਾ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿ ਜਿਸ ਜੰਗ ਦਾ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਸੀ ਕਿ ਏਹੀ ਜੰਗ ਹੈ.....? ਕਿੰਨੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵੀਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਕੱਟੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਲੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਅਪਾਹਜ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ‘ਜੱਹਾਦ’ ਨੂੰ ਇਖਲਾਕੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਗਲਤ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੈਰਤ, ਕੌਮ, ਅਣਖ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਮਰਿਅਦਾ ਲਈ ਲੜਨਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕੁਝ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੜਨ ਅਤੇ ਨਿਹੱਥੇ ‘ਤੇ ਵਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਜਣੇ, ਕੁਝ ਰੁੱਪਈਆਂ ਲਈ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਲੜ ਰਹੇ। ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਉੱਚੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਰਹੇ ਹੋ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਲੜਨ ਆਂਵਦੇ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਅਪਣਾ ਘਰ ਬਚਾਵਣ ਵਾਸਤੇ ਲੜਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਰਜੀਵੜੇ ਹਨ। ਜਾਨ ਤਲੀ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਕਰੋ ਜਾ ਮਰੋ ਏਹੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਜੋ ਹੈ, ਸਭ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਇਖਲਾਕੀ ਆਦਰਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਭੰਗਾਣੀ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਦਿ ਕਈ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਤਿਹ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ। ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਖ਼ਿਮਾ ਮੰਗੀ ਹੈ।

6. 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ

'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਈ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਸ਼ਕ ਆਮ ਜਨਤਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਤੇ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਰ ਹਰੇਕ ਜਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਬਹੁਤ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸੀ ਤੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਤੇ ਜੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਰੂਹ ਨਾਲੋਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਔਰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਸੀ, ਸਮਾਜ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੁਕੜਿਆਂ 'ਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਕੰਮ ਧਰਮ ਦੇ ਉਸ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਰਚ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸੇਵਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਤੇ ਦਮਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨ, ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ, ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ, ਔਰਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਵੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਦਾ ਨੰਦ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੰਨਿਆਂ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਆਹ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਸਦਾ ਨੰਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਰਹਾਂਗਾ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਧਰਮ ਸਭ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾਵਲ ਹੈ।

7. ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼੍ਰੋਤ

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਸੀ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ, ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਕੰਡੇ, ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਇਕ ਰਮਣੀਕ ਵਾਦੀ ਪਸੰਦ ਆ ਗਈ।

ਇਹੀ ਹੈ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਵੀ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਮਨਾਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠਣ ਲੱਗਾ। ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ...

ਅਦਿ ਨਾ ਅੰਤ ਨ ਰੂਪ ਨ ਰੰਗ ਨ

ਨਾਮ ਨ ਫਾਮ ਨ ਜਾਤ ਲਖੇ ਹੈ।

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਨ ਨਾਹਿਨ

ਮਰਨ ਨ ਬਰਨ ਨ ਜੋਨਿ ਭਰਮੇਯ ਹੈ।

ਟੇਕ ਆਟੇਕ ਇਕਾਗਰ ਸੁਰਪਤਿ

ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਕਰਤੀ ਕਰਤੇਅ ਹੈ।

ਏਕ ਅਕਾਲ ਅਮੂਰਤ ਸੈਭੰ

ਜੋਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪਦਮਾ ਪਤਿ ਵੇ ਹੈ॥

ਕਵੀ ਜਨ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਕਸਦ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਬਚਿੱਤਰ ਲੀਲਾ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵਰਾਂ ਅਤੇ ਖੰਡਿਆਂ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਸੁਣਦੀ ਹੈ।

ਖਗ ਖੰਡੰ, ਬਹਿੰਡ ਖਲਦਲ ਖੰਡੰ ਅਤਿ ਮੰਡੰ ਬਰਮੰਡੰ

ਭੁਜ ਦੰਡ ਅਖੰਡੰ ਤੇਜ ਪ੍ਰਚੰਡੰ ਜੋਤਿ ਅਮੰਡੰ ਭਾਨੁ ਪ੍ਰਭੰ।

ਸੁਖ ਸੰਤ ਕਰਣੰ ਦੁਰਮਿਤ ਦਰਣੰ ਕਿਲ ਬਿਖ ਹਰਣੰ ਅਸਿ ਸਰਣੰ

ਜੈ ਜੈ ਜਗ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਬਾਰਣ ਮਮ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰਣ ਜੈ ਤੇਗੰ

(ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ)

ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੋਧੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਉਪਰ ਏਨੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲੁਹਾਰ ਦੀ ਅਹਿਰਨ ਉਪਰ ਘਣ ਦੀ ਚੋਟ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਇਉਂ ਢੇਰੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨ ਫਸਲ ਵੱਢ ਕੇ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਗ ਗਏ ਹਨ। ...ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦਾ ਕਵੀ ਹਿਰਦਾ ਤੜਪ ਉੱਠਦਾ ਹੈ।

ਅਸ ਬੀਰ ਪੇ ਬੀਰ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰੇ

ਜਨ ਅਹਿਰਨ ਚੋਟ ਹੈ ਕੀਨ ਲੁਹਾਰੇ

ਮੁਖ ਬੀਰਨ ਕੈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਜਲ

ਮੁਖ ਭੀਰਨ ਕੈ ਡਰ ਛਾਰ ਪਸਾਰੇ

ਯੋਂ ਸਾਰ ਪੈ ਸਾਰ ਸੰਮੁਖ ਚਲੇ

ਘਨਘੋਰ ਫਟੇ ਜਨ ਬਾਦਰ ਕਾਰੇ

ਗੁਰੂ ਤੀਕਰ ਕੈ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਹਿੰ

ਜਨ ਖੇਤ ਕਿਸਾਨ ਧਰ ਕਟਵਾਰੇ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਮੱਚੀ ਭਗਦੜ ਦੀ ਕੁਰਲਾਹਟ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹੀ ਭਾਵ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਇੱਤੇ ਬੀਰ ਗੱਜੇ ਭਏ ਨਾਦ ਭਾਰੇ

ਭਜੇ ਖਾਨ ਖੂਨੀ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਸਤਰ ਝਾਰੇ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਜੈਤਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤੇਰਾ ਤੂੰ ਹੀ, ਤੂ ਹੀ ਤਬਰ, ਤੂ ਬੰਦੂਕ ਹਮਾਰ

ਤੇਰਹਿ ਹੀ ਬਲ ਜੀਤ, ਜਯਤੇ ਕੀ ਜਯਕਾਰ॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਫਤਿਹ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਇਸ ਜੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ

ਕਰਿਯੋ ਜੋਰ ਸੈਨੂੰ ਪਯਾਨੰ।

ਪ੍ਰਥਮ ਕੂਟਿ ਕੈ ਲੁਟ ਲੀ ਨੇ ਆਨੂੰ

ਪੁਨਰਿੰ ਡੱਢਵਾਲ ਕੀਯੋ ਜੀਤ ਜੇਰੰ।

ਕਰੇ ਬੰਦਿ ਕੈ ਰਾਜ ਪੁੱਤ੍ਰਨੰ ਚੇਰੰ॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਾਣ, ਏਨਾ ਸਤਿਕਾਰ...? ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੰਜਵਾਂ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅਥਾਹ ਖੁਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਝੱਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ। ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੇਤਰ ਬੰਦ ਹਨ ਅਰਾਧਨਾ ਵਰਗੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੁਝ ਰਹੇ।

ਦਹਿ ਜਾਮ ਲਿਯੇ ਦਹਿ ਨਾਮ ਕੀਏ

ਜਤ ਤਾਰਣ ਕਉ ਸਤਿਗੁਰ ਭਵ ਪਾਯੋ ।

ਦਹਿ ਜਾਮ ਕੇ ਜੈਤਾ ਤੇਜ ਹੁਤੋ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਚੈ ਪੰਥ ਸਜਾਯੋ ।

ਦਹਿ ਜੋਤਿਨ ਕੀ ਪ੍ਰਭ ਜੋਤ ਲਿਓ

ਉਰ ਪੰਥਹਿ ਜੀਵਨ ਜੋਤ ਜਗਾਯੋ

ਤਬ ਤੈ ਯਾ ਖਾਲਸ ਅਮਰ ਭਯੋ

ਜਮ ਕਾਲ ਕਾ ਦੰਡ ਨਾ ਨੇਚੈ ਆਯੋ ।

ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਹੀ (ਹੁਣ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਗੁਰੂ ਨੇ 'ਅਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਲਿਖਵਾਇਆ। ਪਹਿਲਾ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ।

8. ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਇਕ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਪ੍ਰਛਾਵੇ ਵਾਂਗ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਿਰਜਿਆ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਵੀ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਦੇ ਕੁਰਬਾਨ ਗਏ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਰੀਤ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਛੱਡਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣਾ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਸਿਦਕਵਾਨ ਸਿੱਖ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਲੜਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਇਕ ਹੀਰੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਯੋਧੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਤੇ ਜੂਝ ਮਰਨ ਦੇ ਚਾਅ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸੀਸ ਉੱਥੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਸੀ ...

“ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਹੈ। ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪਾਂ ਗੁਰਾ ਦੇ ਸੀਸ ਨਾਲ ਸੀਅਤੇ ਧੜ ਨਾਲ ਧੜ ਵਟਾਂ ਲਵਾਗੇ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਦੇਹ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿੱਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇਗਾ ਸੀਸ ਧੜ? ਸਦਾ ਨੰਦ ਦੀ ਇਹ ਤਰਕੀਬ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੈ ਭਾਈ ਅਗਿਆ ਰਾਮ। ਇਕ ਉਪਾਅ ਹੈ। ਸਦਾ ਨੰਦ, ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਕਹੋ ਪਿਤਾ ਜੀ। 'ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਅਤੇ ਧੜ ਉੱਥੇ ਸੁੱਟ ਦਿਉ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਚੁੱਕ ਲਉ। ਇਉਂ ਤੁਰਕਾ ਨੂੰ ਆਪਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸ਼ੰਕੇ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਆਂ।”²⁵

ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਕੁਬਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ (ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਵਾਸ ਤੱਕ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬੀਰਤਾਮਈ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਵਲ

ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਅਣਖ, ਸਦਾਚਾਰ, ਸਵੈਮਾਣ, ਇਖਲਾਕ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸਚਿਆਰ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕ-ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਸੋ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਪੰਜਵਾ ਸਾਬਿਜ਼ਾਦਾ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਭਾਅ ਤੋਂ ਸਫਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:-

1. ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਪੰਨਾ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਖੇਖ
48
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 32
3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 43
4. ਉਗੀ, 43
5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 11
6. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 23
7. ਉਗੀ, 29
8. ਉਗੀ, 33
9. ਉਗੀ, 35
10. ਉਗੀ, 48
11. ਉਗੀ, 50
12. ਉਗੀ ਪੰਨਾ
13. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 51
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1412
15. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 304
16. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 305
17. ਉਗੀ ਪੰਨਾ 305
18. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 9
19. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 13
20. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 20
21. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 14
22. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 15
23. ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਖੇਖ, ਪੰਨਾ
32
24. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 22

25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 112

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ

ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਦੋ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਹਰੇਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ:-

1. ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ

ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹਨ-

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ

ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ

ਸਦਾ ਨੰਦ

ਅਤੇ ਕੋਤਵਾਲ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਬੈਠਿਆ ਸ਼ਾਤ ਚਿਤ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਤ ਚਿੱਤ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਬੈਠਿਆ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹਨ।

“ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਾਗ ਰਹੇ ਹੋ?” ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨੇਤਰ ਖੋਲਦੇ ਹਨ। ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਕੋਤਵਾਲ ਖਵਾਜ਼ਾ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਕੋਠੜੀ ਦੀਆਂ

ਸੀਖਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਖੜਾ ਹੈ। ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਲ ਦੀ ਪਲਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਖਦੇ ਹਨ: ‘ਹਾਂ ਭਾਈ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਹੁਣ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੀ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਸਗਲੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਗਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।’¹

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਡਰਪੋਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋਸ਼ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੜੀ ਹੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ...

“ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਹੈ ਨਾ ਮਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਅਬਦੁੱਲਾ ਭਾਈ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਹਾਕਮ ਨੇ, ਉਹ ਜੋ ਚਾਂਹਵਦੇ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਕਰਵਾ ਲੈਣ-।’ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਠਰ੍ਹੰਮਾ ਹੈ।”²

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨੂੰ ਇੰਝ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੋਫੀਆਂ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਤੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਵੇਖੋ:...

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਆਏ ਆਂ ਅਬਦੁੱਲਾ। ਜੇ ਤੇਰੇ ਕਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਆਣ ਵੜਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨੁੱਖ ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚਰਾਜ਼ੀ ਹੋਜਾਣਾ। ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ , ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਿਖਲਾਵਣ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਗਲੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦਵੇਗਾ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਪਕੜੀ ਹੈ, ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਂਹ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।”³

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆ ਸ਼ਲੋਕਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖੇ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੈ।

“ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਤਿਲਮਿਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਸਾਹ ਰੋਕੀ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀਦਾ ਪਾਠ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸੀਸ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੱਲਾਦ ਦੇ ਕੰਬਦੇਹੱਥ ਉਪਰ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਆਸ ਪਾਸ ਖੜ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਡਰਦੇ ਨੱਠ ਰਹੇ ਹਨ। ਚੁਫੇਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦਬਕੇ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਦਤ ਮੱਚ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਵੱਜਦੇ, ਡਿੱਗਦੇ, ਢਹਿੰਦੇ ਲੋਕਨੱਠ ਰਹੇ ਹਨ। ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਲੋ ਆ ਗਈ ਹੈ।”⁴

ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ

ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੂਲ ਜਜ਼ਬਾ ਜੁਲਮ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਜੈਤਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਆਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

“ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਪਰਕਾਨ ਲੈ ਕੇ ਅਇਓ ਫੇਰ...। ਲੈ, ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਐਨਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ? ਪਰਕਾਨ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਐ...ਜਿਸ ਏਦਾਂ...ਏਦਾਂ ਕਰਕੇ ਬੰਦੇ ਵੱਢ ਦੇਈਦੇ ਐ...ਜੈਤੇ ਨੇ ਗੱਤਕਾ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਾਹਾਂਚਲਾਈਆਂ।”⁵

ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਵੀ ਉਸ ਸਾਹਸੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੁਦ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਧਰਮ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਲਾਮਿਸਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਭੈਅ ਮੰਨਦੇ ਹਨ :

“ਗੋਬਿੰਦ ਪੀਰ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਐਸਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਇਉਂ ਨੱਠੇ ਜਾਦੇ ਹਨ, ਜੈਸੇ ਬਘਿਆੜ ਦੇਖ ਕੇ ਭੇਡਾਂ ਨੱਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ‘ਜੈਤਾ’ ਸੱਦਦੇ ਹਨ।”⁶

ਉਹ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਰੁਮਾਂਸ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਗੁਣ ਹਨ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਰਥੋ ਫਰਾਈ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਜੇ ਬਾਕੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਦਰਜੇ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤੌਰ ’ਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਜ ਅਦਭੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਅਸੂਲ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੁਲਤਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਚਭਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੌਸਲਾ ਤੇ ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਲਈ ਗੈਰਕੁਦਰਤੀ ਹੈ, ਨਾਇਕ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁷

ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਲੋਹਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀਦਾ ਤਪ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਸਈਯਦ ਖਾਨ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਖਲੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਸਈਯਦ ਖਾਨ ਬੌਖਲਾਹਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਘੋੜੇ ਉੱਪਰ ਇਕ ਸਿੰਘ ਪੂਰਾ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਾਹਮਣੇ ਆਣ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਹੈ ਮੋਢੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ, ਤਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਈਯਦ ਖਾਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪੀਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਹੀ ਨੁੱਚੜ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਥਿਆਰ ਉੱਠਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰਦਾ ਹੈ। ਹਥਿਆਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਲਈ ਖ਼ਿਮਾ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਨਾ-ਚੀਜ਼ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਹੈ, ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦੇਵੋ।”⁸

ਜੈਤਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੂਰੇ ਤਾਣ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਨ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਹਾਦਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਦਿਲ ਵੀ ਧੜਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕੌਮਲ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

“ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉੱਪਰੋਂ ਨਾਰੀਅਲ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅੱਖੜ, ਨਿਡਰ, ਨਿਰਦਈ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਸਦਾਹਿਰਦਾ ਅੰਦਰੋਂ ਨਾਰੀਅਲ ਦੀ ਗਿਰੀ ਵਾਂਗ ਕੌਮਲ ਹੈ।”⁹

ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਕੌਮਲ ਮਨ ਤੇ ਭਾਰੀ ਅਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖਿਲਰੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਅਸ ਬੀਰ ਪੇ ਬੀਰ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰੇ
ਜਨ ਅਹਿਰਨ ਚੋਟ ਹੈ ਕੀਨ ਲੁਹਾਰੇ
ਮੁਖ ਬੀਰਨ ਕੈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਜਲ
ਮੁਖ ਭੀਰਨ ਕੈ ਡਰ ਛਾਰ ਪਸਾਰੇ
ਯੋਂ ਸਾਰ ਪੈ ਸਾਰ ਸੰਮੁਖ ਚਲੇ
ਘਨਘੋਰ ਫਟੇ ਜਨ ਬਾਦਰ ਕਾਰੇ
ਘੁਰ ਤੀਕਰ ਕੈ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਹਿ
ਜਨ ਖੇਤ ਕਿਸਾਨ ਧਰ ਕਟਵਾਰੇ।”¹⁰

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੂਝ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਜੈਤੇ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਲਈ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੈਤੇ ਦੀ ਇਸ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ‘ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ’ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ‘ਰੰਘਰੇਟੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬੋਟੇ’ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ।

“ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀਓ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਜੈਤੇ ਭਾਈ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਦਾ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਜਾਣੋ।”¹¹

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਜੀ ਦੇ ਨਾਇਕਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕੋਤਵਾਲ

ਕੋਤਵਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਹੈ। ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਖਵਾਜਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ।

ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੋਹਬਦਾਰ ਆਦਮੀ ਹੈ।

“ਬਹੁਤੇ ਡਰਪੋਕ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਕਾਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਦਹਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਵਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੱਦ, ਕਣਕਵੰਨਾ ਰੰਗ, ਭਾਰੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮੁੱਛਾ, ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਭਰਵੀਂ ਦੇਹ, ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ। ਕੋਲੇਦਾਰ ਪਗੜੀ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਖੜ੍ਹਾ ਸ਼ਮਲੂ ਵੇਖ ਕੇ, ਹਰ ਜਣਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਅਜੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਤਮ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਦਮ-ਖਮ ਹੈ ਵੇ। ਘੋੜੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਬੈਂਤ ਫੜੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਸ਼ਤ ਉੱਪਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। , ਤਾਂ ਸਾਊ ਵੀ ਮੂੰਹਫੇਰ ਕੇ ਓਹਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਪਤਾ, ਕਦੋਂ ਆਖ ਦਏ, ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਤੁਖਮ ਏਥੇ ਅੰਮਾਂ ਦੇਣ ਅਇਆ ਵੇਂ।”¹²

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਵੀ ਸੀ ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਹ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁੱਚੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸੀਸ ਕੇ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕਦਮ ਪਿਤਾ ਮੋਹ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜੇ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ‘ਰੰਗਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ’।

“ਰੰਗਰੇਟਿਆ ਨਹੀ ਜੈਤਿਆ, ‘ਤੂੰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ ਹੈਂ। ਜੋ ਤੂੰ ਸਾਹਸ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਜਬ ਤਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ’ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਆਖਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”¹³

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾ ਯੁੱਧ ਲੜੇ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ . .

“ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਗਹਿ-ਗਚ ਲੜਾਈ ਲੜਦਾ ਤੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਹਾਲੋਂ-ਬੇ-ਹਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਪਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਰੁੜ੍ਹਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਖਮੀ ਸਿਪਾਹੀ ਬੂ-ਪਾਹਰਿਆ ਕਰ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਸਿਪਾਹੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ ਦੌੜ ਗਏ ਹਨ। . . ਇਹ ਸਭ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ? . . ਏਨੀਨਾਮੋਸ਼ੀ. . ?ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਡੁੱਬ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।”¹⁴

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਫਤਹਿ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਲੜਨੇ ਦੀ ਤਾਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆਂ। ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਖ਼ਿਮਾ ਮੰਗੀ।

“ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਹੀ (ਹੁਣ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ।”¹⁵

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਲਈ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਪਣੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਔਰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਹੈ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਥ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਲੋਚਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਔਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ। ਗੁਰੀ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ, ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ...।

ਸੰਮਤ 1756 ਬਿਕਰਮੀ ਮੁਤਾਬਕ, 7 ਅਕਤੂਬਰ 1708 ਈ: ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

2. ਵਾਤਾਵਰਨ

ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ, ਪਲਾਟ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ

ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਫਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਸਥਾਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਘਟਨਾਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਲੋਕਾ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ ਯੰਗਾ-ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਪੀਣ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਕਈ ਲੋਕਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ-ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾ ਦੀ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠਿਕਾਣੇ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੀ ਗੰਧਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਰਮਣੀਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਪਿੰਡਾ ‘ਚ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰਮਣੀਕ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆਂ ਸਾਂ ਏਨੀਆਂ ਰੌਣਕਾਂ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਜ਼ਾਰ ਸਜਾ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਸੌਦਾਗਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਏਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ। ਚੁਫੇਰੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਓਟ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਵਗਦੀਆਂ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਪੌਣਾਂ। ਵਿਚ ਖੇਲਦਾ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ, ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਾ ਫਿਰਦਾ ਸੰਗਤਾ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਰਕਾਲਾ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦਾ। ਸ਼ਬਦਾ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਜਾਦੂਈ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਸੰਗਤਾਂ ਹੁਮ-ਹੁਮਾਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ।”¹⁶

ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾਪਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਵਾਹ ਕਿੰਨਾ ਰਮਣੀਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਸੇਵਕ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।”¹⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਰਾਜ ਉਸਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜਾਮਾ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਪਹਿਨਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਰਚਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੋਂ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਬੀ, ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ . .

“ਤੋਬਾ ਤੋਬਾ ਖੁਦਾ ਬਚਾਏ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੰਘਣ ਤੋਂ...। ’ ਚੋਰ-ਡਾਕੂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੀ ਕੰਨ ਪਕੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”¹⁸

ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਹਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਜਦੋਂ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੀ ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਫਰਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣੇ ਸਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਇਹ ਸਭ ਸਮਾਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਫਰਾਰ ਹੋਣ ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਲੋਕ ਗੱਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਾਫ਼ਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੇਵਕ ਫਰਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਉੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

“ਏਨੀ ਕੋਤਾਹੀ ? ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਪਰ ਖੁੱਕਣ ਵਰਗੀ ਹਰਕਤ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ-ਬਿਲਾ-ਕੂਵਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ ? ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਘਾਣੀ ਵਿਚ ਪੀੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨਗੇ। ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।”¹⁹

ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਤੁਕ ਹੋਰ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਤਵਾਲ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਤਵਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ...

“ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਤੁਖਮ ਨੇ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਭੇਜੀ ਹੈ। ਫਾਤਵਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੀਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।”²⁰

ਅਗਲੀਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਦਾ ਨੰਦ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਦਾ ਨੰਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਰਹਾਂਗਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂ। ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂ। ਹੋਰ ਸਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ।”²¹

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਦਾ ਨੰਦ ਦੁਆਰਾ ਗਾਈਆ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ।

“ਸਦਾ ਨੰਦ ਦੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਬੈਰਾਗ, ਏਨੀ ਦਰਦ ਭਿੱਜੀ ਆਵਾਜ਼... ‘ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਕੇ ਵਿਛੜੇ ਮੇਰੇ ਮਾਧੋ ਇਹ ਜਨਮ ਤੁਹਮਰੇ ਲੇਖੇ...’। ਸਭ ਕੁਝ ਰੁਕਿਆ-ਰੁਕਿਆ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖਿੱਤੀਆਂ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਭ ਜਾਣੋ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।”²²

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਨਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

4. ਪਲਾਟ

ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰਾਉਣ ਨੂੰ ਪਲਾਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਲਾਟ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ ਪਲਾਟ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਘਟਨਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਦਾਰਹਨ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਘਟਨਾਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

“ਸੰਮਤ 1732, ਸੰਨ 1675, ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਠੰਡੀ ਰਾਤ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਦਿੱਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ। ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨੌਵਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਭਾਈ ਮਤੀਦਾਸ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਭਾਈ ਊਦਾ ਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ।”²³

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਲਾਟ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਘਟਨਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਸ-ਪਾਸ ਖੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਲੜੀ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਘਟਨਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਤੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ। ਇਹ ਘਟਨਾਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਚੌਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਨੰਦਪੁਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਘਟਨਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ 'ਚੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਨੰਦਪੁਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਾਦਿਲੀ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਵਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

“ਰੰਗਰੇਟਾ ਨਹੀ ਜੈਤਿਆ ਤੂੰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਸ ਤੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜਬ ਤਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।”²⁴

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਜਵਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਮੁਗਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾ ਯੁੱਧ ਲੜੇ ਅਤੇ ਫਤਿਹ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਅੰਤ ਤਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਰਕਸ਼ਾ ਕੀਤੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਫਲ ਪਲਾਟ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ, ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5. ਉਦੇਸ਼

ਉਦੇਸ਼ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਜੀਵਨ ਅਲੋਚਨਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਵੀ

ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੁਆਰਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਵਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋ ਰਹੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣਾ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਉਠਾਈ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆਂ।

6. ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਗਤੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਤਵਾਲ ਨਾਲ ਗੱਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ:-

“ਕੋਤਵਾਲ ਭਾਈ ਏਨਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਹੈ ਜਾਹ ਦੇ ਘੜੀਆਂ ਅਰਾਮ ਕਰ ਲੈ-। ’ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਬਦੁਲਾ ਨੂੰ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਜੀ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਇਲਮ ਹੈ-ਉਹਨਾਂ ਕੁੱਤੇ ਦੇ...? ਹਾਂਅ ਅਬਦੁੱਲਾ ਭਾਈ..., ’ ਗੁਰੂ ਟੋਕਦੇ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਫੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ...ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੀਰ ਜਾ ਕੋਈ ਅਜ਼ਮਤ (ਕਰਾਮਤ) ਦਿਖਾਏ, ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਵੇ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੀਸਕਲਮ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰੁਵੇ। ਕੋਤਵਾਲ ਪਾਸੋਂ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀ ਗਿਆ। ਨੀਂਵੀਂ ਪਾਈ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਸ਼ਾਇਦ ਰੋ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਏਨਾ ਦੁਖੀਨਾ ਹੋ ਅਬਦੁੱਲਾ ਭਾਈ, ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ, ਜੋ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਉਹੀ ਹੋਵਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ।”²⁵

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਕੋਤਵਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਚੋਂ ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਕਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਵੇ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸਜ਼ਾ ਭੋਗਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀ ਲਗਦਾ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸਦਾ ਨੰਦ ਦੋਵੇਂ ਉਦਾਸ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ।

“ਇਕ ਦਿਨ ਤਰਕਾਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੇਚੈਨ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਮਨ ਟਿਕਾਉ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਦਸ਼ਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਦਿਨ ਐਵੇਂ ਬੈਠਾ ਸਾ ਗਮਗੀਨ, ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਸਦਾ ਨੰਦ, ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਅਜ ਤੇਰੀ ਰਬਾਬ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਚਿੱਤ ਤਾਂ ਵੱਲ ਹੈ ਨਾ? ਚਿੱਤ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ।’ ਕੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਚਿੱਤ ?’ ਚਿੱਤ ਟਿਕਾਉ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ। ਆਪ ਵਲ ਵੇਖ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਘਬਰਾਵਣਾ ਨਹੀਂ ਸਦਾ ਨੰਦ। ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਹਰ ਕਰਨਗੇ।”²⁶

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸਦਾ ਨੰਦ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾ ਨੰਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਦੁਖ ਕੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਦਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਹੋਸਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਚਕਕਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

7. ਸਿਰਲੇਖ

ਨਾਵਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾਵਲ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਬਿਲਕੁਲ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਰੰਗਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ’ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਬਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਰੱਖਿਆ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਰਜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:-

1. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ', ਪੰਨਾ 12
2. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ', ਪੰਨਾ 13
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 14
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 97
5. ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 122
6. ਉਹੀ, 122
7. ਉਹੀ, 122
8. ਉਹੀ, 123
9. ਉਹੀ, 123
10. ਉਹੀ, 124
11. ਉਹੀ, 124
12. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ', ਪੰਨਾ 11
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 318
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 71
18. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ', ਪੰਨਾ 11
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 88
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12

26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50

ਸਾਰ

ਸਾਹਿਤ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ 'ਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਅਜਿਹਾ ਅਨੋਖਾ ਅਮਲ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਪਸਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਦ-ਕਲੀਨ ਸੱਚ ਦਾ ਉਜਾਲਾ, ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ 'ਸਤਿਅੰਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ' ਮੰਨਿਆ। ਇੰਝ ਉੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਹਜ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਉਤਾਰਾ ਹੀ ਸਦੀਵੀਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਲਈ ਬਣਾਏ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ **“ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ”** ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਈ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਅਜਮਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਂ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ, ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ, ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਵੇਚਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੇਠ ਦਮ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵਾਰ ਗਏ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਛੂਹਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਰੋਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੋਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਚੌਖੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਰੋਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਮੂਲਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਹਿਮ ਵਿਧਾ ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮੋਹਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਜਟਿਲਤਾ, ਕਠੋਰਤਾ, ਤੇ ਖੰਡਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਦਸ਼ਾ, ਦਿਸ਼ਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਵਲ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚੌਥਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਅਕਸਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਸ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਸਫ਼ਰ, ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਜਾਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਕੇਰੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਆਧਾਰ-ਭੂਮੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ 'ਚੋਂ ਉਪਜੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਕ, ਕਲਾਤਮਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਰੋਕਾਰ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਸਾਹਿਤ' ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਰਚਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਲ ਪੰਦਰਾਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਉਸ ਦੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ ਇਸ ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਣਿਆ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਹੈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਯਥਾਰਥਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ ਬਣਿਆ, ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ ਜੈਤਾ) ਦੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਹ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਹਾਕਮਾ ਦੇ ਸਖਤ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਓਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਭਾਵ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ 'ਰੰਘਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ' ਰੰਗਰੇਟੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ।

'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਹੈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੁਆਰਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਕ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਮੁਕਾਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਤਮ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਯਥਾਰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਸਮ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤਕ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੜਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਲਾਟ ਇਕਹਿਰਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾ ਗਲਪੀ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਜੁਲਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਸ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਰਦੂ/ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ। ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਰੌਚਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੀਖਣ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਸੂਝ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੈ।

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’ ਨਾਵਲ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਕ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ‘**ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ**’ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ’ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਸ਼ਕ, ਕਲਾਤਮਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਨਾਲ

ਸਬੰਧਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੀ ਗਾਲਪਨਿਕ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਾਮਕਰਣ ਕਿੱਥੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ? ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਭਾਰਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸਫਲ ਲੇਖਕ ਬਣਿਆ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' 'ਚੋਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਵਿਸ਼ਿਆ ਜਿਵੇਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ, ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼੍ਰੋਤ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਦਿ 'ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਰੋਸਨਿ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹਵਾਲਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪਾਤਰਨ ਚਿਤਰਨ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਉਦੇਸ਼, ਵਾਤਾਵਰਨ, ਸਿਰਲੇਖ, ਪਲਾਟ ਆਦਿ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਮਲ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਬਣਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅੰਤ 'ਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ।

(ਗਗਨਦੀਪ ਕੌਰ ਸੰਧੂ)

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਅਹੁਜਾ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ (ਡਾ.),	ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1987
ਸੰਧੂ, ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ,	ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ 2005
ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਅਤੇ ਹਰਪਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.)	ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014
ਗਿੱਲ, ਸੁਰਜੀਤ,	ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009
ਗੁਰਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.)	ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ: ਰਪਾਕਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ; ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਜਲੰਧਰ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਿਜ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ, 1982
ਦੁਸਾਂਝ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2-ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਮਾਰਕਿਟ, 2005
ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2008
ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਕਸੇਲ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਂਬਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2004

Baldev Singh de Novel 'Panjwan Sahibzada' de Parmukh Sarokaar

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.),

ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ

ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਜਲੰਧਰ: ਮਾਈ ਹੀਰਾਂ ਗੇਟ, 2000

ਫੁੱਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ, ਜਲੰਧਰ: ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, 1970

ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.),

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ:

ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, 2007

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ,

‘ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ’, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,

2014